

ГЕНОЦИД ЄВРЕЇВ СТАНІСЛАВА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У 1930–1940-х рр. єврейська громада Станіслава пройшла кілька важливих етапів. Якщо в 1930-х рр. це був шлях динамічного розвитку, то в 1941–1944 рр. вона зазнала катастрофи; після війни громада спробувала, але так і не змогла в умовах радянського тоталітаризму відновити свою легальну діяльність. У статті розглядаються етапи Голокосту Станіславської єврейської громади, висвітлюються також акції знищення євреїв області, оскільки саме Станіслав став місцем найбільш масової їх загибелі.

Ключові слова: Голокост, євреї, Станіслав, нацисти, громада, знищення, акції.

Голокост єврейства Прикарпаття – трагічна складова етнодемографічної катастрофи в Східній Галичині в 1939–1953 рр. і невід’ємна частина катастрофи європейського єврейства під час Другої світової війни. За масштабами жертв трагедія, яка відбулася в Станіславі в 1941–1944 рр., поставила її “у сумний ряд всесвітньо відомих місць скорботи” [21, с. 24–31]. Не зважаючи на це, катастрофа євреїв Станіславщини все ще й досі не стала об’єктом ґрунтовних наукових досліджень.

Геноцид євреїв радянською історичною наукою як окремих об’єкт, як відомо, не вивчався. Ситуація змінилася в час горбачовської “перебудови”. Однак і на сьогоднішній день у краєзнавчих, історичних працях досліджувана нами проблема ще не знайшла відображення, відповідного до ролі й місця, яку вона посідала в т. зв. “нацистському новому порядку”.

Це означає завдання, які намагаємося розв’язати в даній статті. Зокрема, © Соловка Л. М. ганизацію й етапи знищення євреїв Станіслава, з’ясувати спільні для Голокосту методи й особливості здійснення злочину, визначити етнодемографічні наслідки катастрофи Станіславської єврейської громади.

Суспільно-політичне становище єврейства Галичини напередодні Другої світової війни висвітлюється в працях М.Гона, Я.Хонігсмана, І.Смольського [22; 29; 32]. Якщо українська історіографія Голокосту загалом уже нараховує чималий список досліджень, серед яких праці Ф.Левітаса, А.Подольського, О.Круглова, І.Щупака, М.Тягло та ін., то регіональні аспекти цієї проблематики в межах Західної України висвітлені тільки в працях Я.Хонігсмана, Ж.Ковби, а окремих аспектів Голокосту власне на Прикарпатті тільки частково торкались у своїх працях І.Андрухів, В.Полек, молоді історики О.Гайдукевич, Я.Токарук та ін. [19; 20; 24; 27; 30–31]. Окремо слід сказати про видання Б.Арсена “Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті”. Праця автора, який пережив ці трагічні події особисто, належить до мемуарно-публіцистичних джерел, але, безсумнівно, має й помітне науково-історичне значення [16].

Роком заснування Станіславської єврейської громади можна вважати 1662 [35, с.497–498] – рік заснування й самого міста, адже 17 вересня того року євреї міста отримали окремі привілеї: право на вільне поселення й побудову приміщень, заняття торгівлею, довільний заробіток, рівність із місцевим населенням, можливість звернень до замкової юрисдикції та внутрішню автономію. І вже в 1672 р., читаємо в “Щоденнику” німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який побував у місті Станіслав, “євреї [мали] божницю” [26, с.5, 8]. Традиційно об’єднані в окрему громаду, вони в 1709 р. нараховували двадцять п’ять родин. У XVII – першій третині XX ст. їхня чисельність у Станіславі була такою:

Таблиця 1

Чисельність євреїв, які в XVII – першій третині XX ст. проживали в Станіславі

Рік	Чисельність євреїв у місті (в тисячах)
1732	1470
1793	2412
1869	8088

1880	10023
1910	15161
1921	13969
1931	24823
1939	26500

Таблиця 1 укладена на основі: 15, с.50–51, 110, 194–195; 25, с.38, 175, 181, 200.

У 1930-х роках у Станіславі діяло 49 синагог і єврейських будинків молитви [1, арк.71–76; 2, арк.4; 5, арк.92 зв.]. Рабинами в міжвоєнний період були М.Горовіц, Д.Горовіц, А.Небенцаль, Х.Г.Бертіш, громаду напередодні війни очолював М.Зайбальд. На початку 1930-х рр. у місті було 39 українських, 79 польських і 78 єврейських організацій [3, арк. 14–25; 4 арк.15], причому практично всі члени біля восьми десятків єврейських організацій, які діяли в Станіславі, належали до сіоністського напрямку, що стояв на ґрунті єврейського націоналізму.

У 1930-х рр. у Станіславі діяли єврейські початкові та професійні школи, приватна єврейська гімназія, будинки для престарілих, сиріт, безпритульних, єврейські театри “SZI–AN–SKI” й ім. Гольдфадена, оркестр “Тель-Авів”, бібліотеки, у власності євреїв були кінотеатри, окремі видавництва та ін. Таким різноманітним і багатоаспектним було

Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни

краз

Два роки, які відділяли періоди радянської й німецької окупації, також не були безхмарними – радянська влада заборонила діяльність єврейських партій, товариств і релігійних організацій, були закриті хедери, єшиви, активісти єврейського руху депортовані в Сибір [35, с.304].

Унаслідок швидкого захоплення території Західної України нацистськими військами на самому початку німецько-радянської війни, більшість єврейського населення міста не змогла евакуюватися. Таким чином, в окупації, яка тривала з 2 липня 1941 р. до 27 липня 1944 р., опинилося близько 30 тис. євреїв. Крім євреїв – мешканців Станіслава, долю місцевої громади розділили також євреї-біженці, які прибували в місто з Німеччини, окупованої у вересні 1939 р. Польщі та інших територій, а також біля тисячі депортованих угорських євреїв. Вони опинилися в місті в кінці липня 1941 р. [24, с.70–77].

Слід відзначити, що масове знищення євреїв Станіслава почалося з переходом міста 1 серпня 1941 р. у німецьку зону окупації (до цього часу місто було зайняте угорськими військами). Але ще до офіційної передачі влади німцям у місто 26 липня 1941 р. прибуло гестапо, і саме із цього моменту власне тільки воно “опікувалося” долею євреїв [17, с.2–3]. Одразу після прибуття гестапо наказало представникам єврейської громади провести реєстрацію всієї єврейської інтелігенції за спеціальностями, нібито для їх працевлаштування, і забезпечити їх явку в гестапо 3 серпня 1941 р. для отримання вказівок щодо майбутньої роботи. Перший удар із жадливого плану “очищення від євреїв” Станіславщини, під зловтішною назвою “blauer Montag” (нім. – синій понеділок), випав на долю інтелігенції. Це був свого роду “почерк” злочинців-фашистів – починати акції знищення євреїв саме із цієї верстви населення. Делегації євреїв за спеціальностями повинні були бути представлені шефу гестапо: о 12-й год. – представники єврейської громади й рабини; о 14-й – адвокати, о 16-й – наукові працівники й учителі, о 18-й – лікарі й фармацевти, о 21-й – художники, актори, музиканти. Старших групи Крюгер – шеф гестапо, котрий упродовж своєї “служби” ще не один раз “відзначився”, розстрілював на місці [23, с.338–340]. Побиття, знущання проходили під звуки патефона. Ні одна з делегацій, за винятком частини музикантів, які добровільно з’явилися в гестапо для “реєстрації”, не повернулася... Представників інтелігенції, особливо службовців, які не з’явилися добровільно, гестапо зганяло з усього міста у в’язницю, заповнюючи ними всі камери та двір, який і в наступних акціях став місцем, де тримали, інколи по декілька тижнів, людей за будь-якої погоди, поки не збиралася “відповідна” їх кількість.

Як відомо, особливо “витончено” нацисти знущалися над ортодоксальними євреями. У Станіславі гестапівці звірячими методами замордували рабинів. Вони заводили їх до клозету, встромляли лицем у вазу й зверху накривали пальтом. Кожна спроба вдихнути хоча б ковток повітря жорстко каралася прикладами гвинтівок. У результаті цих нелюдських тортур трьох рабинів замордували в клозеті до смерті. 70-річного рабина Горовіца й такого ж віку педіатра Заславську після тортур роздягли догола й під шумовий оркестр, організований з євреїв-арештантів, примусили танцювати “вальс смерті”. Шеф гестапо розстріляв їх, не виходячи із-за заставленого випивкою й закускою столу.

Усього за 6 днів німці розстріляли 2865 осіб (142 лікарів, 68 інженерів, 425 учителів, 9 художників, 7 письменників, 135 юристів, 180 представників єврейської громади й рабинів, 27 артистів і музикантів, 28 ветлікарів, 76 фармацевтів, 1750 службовців). Єврейська громадськість не вірила, що можна без причини знищити стільки спеціалістів, і продовжувала надсилати їм до в'язниці передачі з одягом і продуктами харчування. Розстріляних у приміщенні гестапо, на подвір'ї в'язниці, померлих і ледве живих вивозили в ліс за селом Павлівка. За свідченнями очевидців, саме тут із вересня 1941 до лютого 1942 р. проходили масові розстріли представників інтелігенції міста – євреїв, українців, поляків, росіян [7, арк.122–144; 9, арк.100–105, 185–185 зв.; 10, арк.61; 11, арк.59; 13, арк.1].

Після знищення інтелігенції німці приступили до масового знищення євреїв Станіслава й області. Для цієї мети на єврейському цвинтарі був споруджений так званий “табір смерті”: його обнесли колючим дротом, на синагозі та по кутах цвинтаря встановили кулемети. Основним методом знищення людей був розстріл, багато померло від задухи, оскільки їх кидали в загальні ями до трупів. Дітей переважно закопували живими. За свідченнями очевидців злочинів, усюди біля “табору смерті” та по всій південно-західній околиці міста було видно калюжі крові. А під час дощу земля була багряною. З настанням сильних морозів перед розстрілами арештантів примушували роздягатися догола. З метою економії боєприпасів живих, з обмороженими руками й ногами, кидали в загальну могилу до трупів розстріляних.

Наймасовіший розстріл відбувся 12 жовтня 1941 р. – у день єврейського нового року *Гошанна Раба*. Це також був один із характерних методів нацистів – проводити масові антиєврейські акції саме в день або напередодні єврейських свят. Тієї “чорної неділі” фашисти на єврейському цвинтарі, який саме із цього дня стає місцем масового знищення євреїв Станіслава й області, розстріляли за різними даними від 6 до 12 тис. осіб. Спочатку євреїв з усього міста зігнали до синагоги, потім завантажили на машини й вивезли на цвинтар. Розстріл тривав із 13 до 18 год. Тим, хто залишився в живих, але закам'янілим від побаченого й пережитого, дозволили повернутися додому [9, арк.185; 17, с.5–7; 32, с.180].

Однією із злочинних мотивацій такого масового розстрілу була “необхідність” кардинально зменшити кількість єврейського населення міста, оскільки ще з вересня 1941 р. ішла підготовка до ізоляції його в гетто, а в запропонованих німцями його кордонах не могла розміститися ще “нааявна” в живих кількість євреїв – 27500 осіб. Після акції 12 жовтня 1941 р. необхідність у побудові бараків, на яких налягала громада, була “знята”. Євреям, які залишилися живими, дозволили з 13 жовтня до 15 грудня 1941 р. заселяти “звільнене” житло. Почався новий, за словами члена юденрату Ю.Фоермана, геттовий період у житті єврейської громади міста [17, с.7].

Офіційно про створення єврейського кварталу – гетто оголосили 20 грудня 1941 р. [14; 7, арк.142 зв.–143; 9, арк.101; 6, арк.1]. До 31 березня 1942 р. у ньому відбувалися поодинокі, але жорстокі розстріли – п'яні гестапівці вправлялися в стрільбі по живих “мішенях”, кидаючи з другого або третього поверху дітей і на льоту стріляючи в них, одним пострілом убиваючи матерів та їх дітей.

Настав 1942 рік – “найбільш трагічний рік за всю чотирьохтисячолітню історію єврейського народу” [32, с.188]. 31 березня 1942 р., а власне із цього дня починається

систематичне знищення євреїв міста, за різними даними, від 2 до 5 тис. осіб було схоплено й вивезено в табір масового знищення євреїв Белжець. Саме в цьому таборі, який знаходився на території Польщі, у газових камерах і крематоріях знайшли свою смерть більшість вивезених із Прикарпаття та й загалом із дистрикту Галичина євреїв [32, с.193; 28, с.140].

Після масової акції 31.03.1942 р. у гетто залишилося вже 15 тисяч осіб. Для підвищення темпів знищення євреїв почали діяти т. зв. “млин смерті”, “інфекційний дім” і “дитячий будинок” [7, арк.142 зв.]. Одна третина території гетто була відрізана й почався процес перетворення його в трудовий табір. Єврейське управління праці мало класифікувати євреїв на категорії: “А”, “В”, “С”. Євреї категорії “А” (робітники) повинні були залишитися в центрі гетто, євреїв категорії “В” (робочий резерв) переселяли на т. зв. “острови” (на вул. Галицькій, Скарги), а євреїв категорії “С” (старших за 50 років) відразу направляли в табір.

Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни

НЬОГО

НЬОМУ

були розміщені біля тисячі угорських євреїв. Хоч для них була організована кухня, працював лікар, від юденрату вони отримували харчування, але його катастрофічно не вистачало. Як наслідок, більшість дітей померли, частина людей перейшла в гетто, залишилося тільки кількасот хворих. Їх ізолювали від інших мешканців гетто, вони знаходилися під наглядом пожежної команди, яка теж розміщувалася тут.

У результаті роботи, під контролем гестапо й поліції, кваліфікаційних комісій у табір і в приміщення колишньої фабрики Шузмана забрали до трьох тисяч осіб. Це був для них фактично смертельний вирок, оскільки вони знали про долю мешканців табору й платили колосальні гроші за отруту, тільки б не потрапити туди живими. У цих таборах неможливо було розмістити одночасно таку кількість приречених, тому приміщення, які знаходилися на перших поверхах, були фактично перетворені в камери смерті. Кожний день там проходила перевірка і після неї в першу чергу розстрілювали дітей, потім – хворих, жінок, таким чином “звільняючи” місця. Могильниками були пожежники, які щоденно копали тут могили. Повністю знесилених із таборів вивозили також на єврейський цвинтар і кидали в ями живими. Так замордували біля трьох тисяч євреїв, перш ніж закрити решту в “зменшеному” гетто. 16 квітня 1942 р. 500 осіб вивезли в Янівський табір у Львів.

20 квітня 1942 р. гетто закрили. У “новому” гетто було біля 12 тисяч осіб. Воно мало тільки один “шлюз” на вул. Бельведерській. Почались облави на тих, хто не мав карточки “А”. У гетто поширювався тиф, щоденно від голоду помирало біля двадцяти чоловік. У “дитячий будинок”, який знаходився на вулиці Млинарській, “турботливо” поселяли вимучених, безпритульних дітей. Кожні 5–7 днів сюди під’їжджали вантажні машини, дітей кидали в кузов із 2-го поверху й відвозили в “табір смерті”. З травмами від падінь їх живими кидали в ями. Згодом у цьому будинку відкрили інфекційну “лікарню” й новий табір. Після чергових перевірок хворих розстрілювали прямо у дворі. Ця “лікарня” стала фактично розплідником різноманітних захворювань (сипного й черевного тифу, дизентерії та ін.). Тут розміщували ще здорових людей – в основному євреїв з області – свідомо наражаючи їх тим самим на смертельну небезпеку, а після неминучого летального кінця здорових жителів гетто примушували вивозити трупи.

У гетто лютував голод. За спробу нелегально провести на його територію цукор і муку в травні-червні 1942 р. було розстріляно від 400 до 500 осіб.

3 весни 1942 р. у Станіслав почали щоденно привозити євреїв із периферії. Але тільки незначна їх частина потрапляла в гетто №2, частину депортували в Белжець, а більшість розміщували в “таборах” (млині Рудольфа та фабриці Шузмана). 7 травня 1942 р. у цих таборах розстріляли 600 євреїв, а в період із липня до жовтня щосуботи партіями по 500 чол. їх вивозили на розстріл на цвинтар. Частково євреїв знищували й у

самому млині – розстрілювали біля стіни й тут же ховали. Такі акції мали місце 28 серпня, 4, 19, 26 вересня та 3 жовтня 1942 р.

24 серпня 1942 р. була проведена “театральна” акція помсти за акт спротиву, що мав місце 24 липня 1942 р., коли єврей побив поліцая-українця й облив його лице мідним купоросом. 1200 осіб було розстріляно, спалено та живими кинуте в ями в центрі гетто – на площі Вандлера й вулиці Бельведерській (нині на цьому місці майданчик школи №4) [16, с.116]. Це був найстрашніший день у житті Станіславського гетто. Спочатку оголосили, що юденрат у повному складі повинен бути присутній на страті сім’ї людини, яка вчинила цей акт. Але першою жертвою став голова юденрату Гольдштейн: спочатку його повісили перед приміщенням служби порядку на вул. Бельведерській, 54, а коли мотузка обірвалася – розстріляли. Двадцять службовців єврейської служби порядку повісили на ліхтарях уздовж вулиці Бельведерської по двоє на кожному. Їхні трупи, які не дозволяли знімати три дні, за задумом “режисерів” повинні були бути своєрідним попередженням жителям “мертвого міста” [27]. Після цього на площі Вандлера почався масовий розстріл євреїв. Усіх членів юденрату та їхні сім’ї розстріляли разом з іншою тисячею невинних жертв. З ліквідацією юденрату за періодизацією очевидця цих трагічних подій Ю.Фоєрмана, закінчився третій період планового знищення євреїв Станіслава. Почався період повної ліквідації гетто [17, с.15–17].

Остання масова акція в гетто відбулася на площі Вандлера 12 вересня 1942 р., під час якої було замучено біля 2 тисяч осіб і вивезено біля 5 тисяч у Белжець. Спрямована вона була в основному проти жінок-єврейок. Якщо удари перших антиєврейських акцій були спрямовані на інтелігенцію, під час другого етапу жертвами стали переважно біженці, літні люди, хворі, жінки й діти, непрацюючі, то, починаючи із середини осені 1942 р., за оцінками професора Я.Хонігсмана, “винищення євреїв ставало все більш тотальним і поголовним” [17, с.23; 32, с.201].

Але в гетто, яке офіційно нараховувало біля 2 тисяч чол., а фактично проживало біля 4 тисяч мешканців, ще будувалися сховища, його мешканці запасалися продуктами. У жовтні 1942 р. у Станіслав “переселили” декілька сотень євреїв-ремісників і спеціалістів із Рогатина, Коломиї, Городенки, Галича й розмістили їх в одному з кварталів, у закритій зоні, перетвореній у листопаді 1942 р. в “юлаг” – табір примусової праці для євреїв, який підпорядковувався поліції й СС. Але вже в січні 1943 р. нацисти приступили до ліквідації “юлагу” [32, с.204, 210, 214].

Останніх мешканців гетто примусили в його центрі підготувати могилу. Біля неї цілодобово проходили масові розстріли. Для освітлення в нічний час могили обливали керосином, спалювали по сусідству будинки разом із зачиненими в них мешканцями. Наступні акції окупанти провели шляхом спалювання жителів у будинках цілими кварталами, починаючи з околиць гетто [7, арк.143]. Після спалювання кварталів і знищення їхніх мешканців дротяні загородження переносились і гетто поступово зменшувалось.

23 лютого 1943 р. – у день офіційної ліквідації гетто [17, с.23], поліція розстріляла всіх колишніх членів юденрату, службовців єврейської поліції та його останніх мешканців. Після цього Станіслав оголосили *юденфрай* і по місту були розклеєні оголошення про те, що “Станіслав очищений від євреїв”. Але розстріли й захоронення на єврейському цвинтарі жертв, яких привозили з області, вилловлювали в тайниках гетто, й останніх працюючих на казарменому становищі ще продовжувалися до кінця окупації міста.

В акті огляду єврейського цвинтаря від 29 листопада 1944 р. указано, що тут виявлено 458 могил, із них 32 групові, повністю заповнені трупами й попелом. За документами Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських окупантів (далі – НДК) на цвинтарі загинуло біля 100 тисяч осіб. Але дані про кількість загиблих у Станіславі ще потребують додаткового вивчення, їх кількість, за різними підрахунками, становить від 40 до 127 тисяч. Від 9,5 до 12,5 тисячі євреїв були вивезені через Станіслав у Янівський табір у Львові (500 осіб), Майданек (1,5–2 тис.) і основна

частина (від 7,5 до 10 тис.) – у Белжець. За підрахунками відомого дослідника Голокосту О.Круглова, через м. Станіслав пройшло 49 тисяч євреїв, з них більше 40 тисяч загинули в місті [34, с.132–134].

Загальна кількість загиблих по місту, за даними НДК, складає 128272 особи [7, арк.54, 57–69, 219–220; 9, арк.29, 100–105, 185–185 зв.; 10, арк.1–5 зв., 10–13, 42, 47, 98, 219–220; 12, арк.10]. Згідно з актом Станіславської міської НДК про злочини, скоєні німецько-фашистськими окупантами та їх спільниками щодо єврейського населення, кількість закатованих, повішених і розстріляних євреїв становила 127352 особи [9, арк.100–105, 185–185 зв.]. Але проведений нами аналіз усього комплексу документів НДК привів нас до певних висновків:

Соловка Л. М. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни

ська,

– указані в заяві дані про більше 127 тисяч євреїв стосуються загиблих євреїв усієї області загалом, але без урахування біженців і депортованих з Угорщини;

– оскільки дана заява була подана до Станіславської міської НДК, ці дані помилково, без поділу на місто й область, на вивезених і знищених на території міста, у подальших документах Станіславської обласної НДК фігурували та включались у підрахунок тільки як кількість загиблих у місті.

На судовому процесі в Мюнстері (1966) нацистським злочинцям було висунуте обвинувачення в загибелі біля 80 тисяч євреїв у Станіславі та його околицях. Наближеними до цих даних є свідчення очевидця Голокосту в Станіславі, члена юденрату Ю.Фосермана, які він наводить у своєму щоденнику: “Число жертв за останніми оцінками в Станіславі складає 30 тисяч, а в окрузі ще кілька раз стільки, тобто біля 60 тисяч зовсім безневинних жертв, з яких 8 тисяч захоронено тут на місці, а інші в Белжці” [17, с.24].

Слід урахувати, що із загальної кількості жертв по місту Станіславу, згідно з далеко не повними документальними даними, біля 20 тисяч складають євреї з Богородчанського, Войнилівського, Галицького, Жовтневого, Калуського, Лисецького, Надвірнянського, Отинійського, Солотвинського, Тисменицького, Тлумацького районів. Серед загиблих у Станіславі були угорські євреї, також біженці із Заходу й т. зв. “єврейські мішанці”, представники інших національностей, які загинули від рук фашистів тільки за те, що перебували в родинних стосунках з євреями або допомагали їм. Як, наприклад, директор окружної лікарні, відомий у Станіславі лікар, українець Кость Воєвідка, якого разом із дружиною-єврейкою й сином гестапо розстріляло вже при відступі [18, с.197].

Жертвами фашистського геноциду проти євреїв стали рабин Горовіц, професор Розенбаум, єврейські письменники: Берловець, Натан Штокгамер, Сіда Ріхтер, Фрідерік Бертіш, Еліяш Леон Табак, дитяча поетеса Мінка Зільберман, поет Аврам-Давид Вербнер, поет і публіцист Яків-Моше Гофман, історик і автор праці про караїмів Галича Реубен Фан, поет Бер Горовіц, адвокат Кляйн, гінеколог Коган, кардіолог Фогель, окуліст Гіршгаут, лікарі Вігтельс, Штерн, Візенталь, Рейперт, Тадей, Ордовер, Форепер, Штамер, Обергарт та ін. [27; 32, с.344–345].

І ще один вражаючий факт: із січня 1944 р. до 25 березня 1944 р. на цвинтарі, який загородили триметровим парканом, працювала спеціально привезена бригада арештантів з Янівського концтабору. Щоб знищити сліди злочинів, а основне – у пошуках золота, трупи розстріляних і замучених викопували з ям, спалювали в спеціально привезених для цієї мети печач, попіл просіювали, а кістки перемелювали [10, арк.51, 61; 8, арк.262–264].

У серпні-вересні 1944 р. у комітетах НДК було зареєстровано 150, а за даними міської інспектури ЦСУ станом на 1 листопада 1944 р. у місті проживало 228 євреїв [12, арк.10; 32, с.260]. Згідно з даними першого післявоєнного перепису населення 1959 р., їх кількість у місті складала 2100 осіб, в області – 3900. Порівняймо їх із передвоєнними даними: в області кількість євреїв складала від 138 до 150 тисяч [25, с.42–43; 33, с.71–79; 32, с.179], а в місті – більше 30 тисяч осіб.

Знищення євреїв Станіслава відбувалося в руслі реалізації нацистами політики “остаточного вирішення єврейського питання”. Тому методи організації злочину та послідовність етапів його безпосередньої реалізації загалом були типовими для здійснення геноциду євреїв на українських землях. Перехід у німецьку зону окупації “ознаменувався” винищенням спочатку єврейської інтелігенції Станіслава. Проведення перших масових акцій мало перед собою мету зменшення кількості єврейського населення для ізоляції решти в гетто, створення якого було спрямоване на концентрацію євреїв для підготовки подальших планових акцій геноциду на місці та депортацій євреїв у табори масового знищення. Якщо до середини осені 1942 р. акції були спрямовані проти жінок, літніх людей, хворих, дітей, непрацюючих, згодом вони стали тотальними й поголовними.

Разом із тим можна визначити й окремі особливості геноциду євреїв у Станіславі: Станіславське гетто було створене з метою концентрації євреїв не тільки міста, а й усього округу; у Станіславському “юлазі” використовувалася примусова праця євреїв-спеціалістів, ремісників з усієї області; єврейський цвинтар Станіслава став місцем масової загибелі євреїв області.

Загалом геноцид євреїв у Станіславі в роки Другої світової війни де-факто призвів до зникнення як місцевої єврейської релігійної громади, так і інших громад міст і містечок в окрузі.

1. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 3, спр. 1227. – 80 арк.
2. Там само, ф. 6, оп.2, спр. 259. – 9 арк.
3. Там само, ф. 69, оп.1, спр. 33. – 25 арк.
4. Там само, спр. 92. – 32 арк.
5. Там само, ф. 88, оп.1, спр. 200. – 146 арк.
6. Там само, ф. Р-36, оп.1, спр. 15. – 30 арк.
7. Там само, ф. Р-98, оп. 1, спр. 1. – 250 арк.
8. Там само, спр. 1а. – 374 арк.
9. Там само, спр.1б. – 185 арк.
10. Там само, спр. 2. – 112 арк.
11. Там само, спр. 30. – 33 арк.
12. Там само, ф. Р-1236, оп. 1, спр. 2. – 30 арк.
13. Там само, ф. Р-1253, оп. 1, спр. 12. – 5 арк.
14. Українське слово. – 1941. – 21 грудня.
15. Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк ;Торонто ; Мюнхен, 1975. – 959 с.
16. Арсен Б. С. Моя гірка правда. Я і Холокост на Прикарпатті / Б. С. Арсен. – Надвірна, 2004. – 366 с.
17. Фоерман Ю. Щоденник з Станіслава (1941–1943 роки) / Ю. Фоерман; пер. Б. С. Арсена. – Івано-Франківськ, 1992. – 27 с.
18. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станіславщини у Другій світовій війні. 1941–1944 / В. Яшан. – Торонто, 1989. – 284 с.
19. Андрухів І. О. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів П., Є. Кам’янський. – Івано-Франківськ, 2005. – 364 с.
20. Гайдукевич О. “Табір смерті” у Станіславі / О. Гайдукевич // Краєзнавець Прикарпаття. – 2003. – №1. – С. 60.
21. Говзман Л. Кровь, текущая из жил... / Л. Говзман // Лехаим. – 2002. – № 6. – С. 24–31.
22. Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939) / М. Гон. – Рівне, 2005. – 192 с.
23. Климишин М. “Станіславський процес” (На основі матеріалів, поданих Іваном Р. Костюком) / М. Климишин // Альманах Станіславської землі. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1985. – Т. 2. – С. 338–340.
24. Ковба Ж. Голокост єврейства – складова етнодемографічної катастрофи у Східній Галичині у 1939–1953 рр. / Ж. Ковба // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук. конф. [“Єврейська історія та культура в країнах Центральної та Східної Європи”]. – К., 2000. – С. 70–77.
25. Копчак С. І. Етнічна структура й міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження) / С. І. Копчак, В. І. Мойсеєнко, М. Д. Романюк. – Львів, 1996. – 282 с.
26. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська / В. Полек. – Львів, 1994. – 89 с.
27. Полек В. Мертве місто (До 50-річчя фашистського геноциду проти євреїв) / В. Полек // Галичина. – 1991. – 12 жовтня.

28. Рабинович Я. Євреї між століттями надій: Політологічне дослідження / Я. Рабинович. – Івано-Франківськ, 1997. – 275 с.
29. Смольский И. Зарождение и развитие сионизма в Галиции в конце XIX – начале XX вв. / И. Смольский // Материалы XI ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М., 2004. – Ч. 1. – С. 405–411.
30. Соловка Л. М. Холокост на Станіславщині: хронологія злочину за документами ДАІФО / Л. М. Соловка // Світ молоді. – 2001. – 22 червня. – С. 4.
31. Токарук Я. Утворення єврейського гетто у Станіславі в 1941 р. / Я. Токарук // Галичина. – 2006–2007. – № 12–13. – С. 385–393.
32. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Східної Галиції, Західної Волині, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 роках / Я. Хонигсман. – Львів, 1998. – 352 с.
33. Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста : еврейская энциклопедия Украины / А. И. Круглов; [ред. И. М. Левитас]. – К., 2000. – 224 с.
34. Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства 1941–1944 гг. : энцикл. справ / А. И. Круглов. – Харьков, 2001. – 376 с.
35. Российская еврейская энциклопедия / гл. ред. Г. Г. Брановер; редкол. : З. Н. Вагнер (председ.) и др. – М., 2000. – Т. 4. Историческое краеведение. А – Й.

In 1930s – 1940s the Jewish community of a city of Stanislav passed several important stages. The period of 1930s was a way of dynamic development, but in 1941–1944 it through Catastrophe. After World War II in the conditions of the Soviet totalitarian regime the community has tried to renew the legal activity, but could not do it. The article deals with the stages of the Holocaust of the Stanislav Jewish community and also the action of destruction of Jews in the Stanislav region because the city of Stanislav was a place of their most mass annihilation.

Key words: *the Holocaust, Jews, Stanislav, Nazis, destruction actions.*